

Osmanlılar'da Yazı Çeşitleri

Doç. Dr. A.Vahap YILDIZ *

Özet

Osmanlılar, yazı çeşidi olarak aklam-ı sitte (sülüs, nesih, tevki', rika', muhakkak, reyhanî,) ile ma'kili, kûfiyi kullanmışlardır. Bununla birlikte kendilerinin geliştirip, zenginleştirdikleri, muhasebe ve vesikalar, edebî eserlerin (divânlar, şiirler) yazımında ta'lik; Divân-ı Hümayunda önemli belgelerin yazımında divânî; yazılması ve okunması özel eğitim gerektiren mali kayıtların yazımında siyakat; yazımı kolay olduğu için günlük hayatta rik'ayı kullanmışlardır. Adı geçen bu yazı çeşitleri ayrıca hat sanatı olarak, levhalarda, kitaplarda diplomalarda, camilerde, çeşitli yapıların duvarlarında, mezar taşlarında, pencere, kapı kanadı üstlerinde, halı bordürlerinde, vazo, tabak, kaşık, elbise gibi gündelik eşyada da tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hat, Sülüs, nesih, tevki', rika', muhakkak, reyhanî, ma'kili, kufî, divânî, rik'a, siyakat.

Styles in the Ottoman script

Abstract

The Ottomans mostly used aklam-ı sitte (sülüs, naskh, tevki', rika', muhakkak, reyhani); Ma'kili; Kufi; and muhasebat (exchequer) that they developed and enriched themselves; ta'lik that they used in certificates, in literary works, and especially in diwans and poems; divani that was used in significant documents written in the Supreme Court of the Ottoman Empire; siyakat that required special training to read and write financial records; and rik'a that was generally used in daily life as it was easy to write. These styles were also preferred on signboards, in books, in diplomas, in mosques, on the walls of various buildings, on gravestones, on

---

* Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

windows, on door-wings, on carpet curbs, and on tools used in daily life such as vases, plates, spoons, and causal clothes.

Keywords: Ottoman, Script Hat, Sülüs, nesih, tevki', rika', muhakkak, reyhanî, ma'kili, kufî, divânî, rik'a, siyakat.

Hat, çizgi, satır, yazı, uzun ve doğru yol; mastar olarak yazı yazmak anlamlarına gelir. Çoğulu hutut veya ahtatdır. Batıda hüsn-ı hat karşılığında calligraphy kelimesi kullanılmaktadır. Güzel yazı, çoğunlukla estetik kurallara bağlı kalarak ölçülü yazma sanatı şeklinde tarif edilmektedir. Hüsn-ı hat, tabiri İslâm yazıları için kullanılmaktadır. Sanatkarına kâtib, küttab, verrak ve hattat denilmektedir. İranlıların ise hattat kelimesine karşılık hoş nüvis

veya hub-nüvis gibi kelimeler kullandıkları bilinmektedir. Osmanlılarda hattatlara yazı çeşidine göre, ta'liknüvis, celi-nüvis, siyakat nüvis, çep-nivisan gibi isimler verilmiştir.¹

Arap coğrafyasında ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, Arap yazısının menşei ile ilgili genel olarak iki görüş ortaya konulmuştur. Bunlardan birincisi Arap yazısının Kuzey Sami alfabelerinden olan Ârâmî-Nabatî alfabelerinden türediği, diğeri ise Güney Arabistan'da ortaya çıkan ve Güney Sami alfabelerinden biri olan Himyerî ya da Musnedadı verilen bir yazıdan ortaya çıktığı zikredilmektedir. Klasik Arap kaynaklarının çoğunda ise Arap yazısının el-Himyerî ya da el-Musned adı verilen Yemen menşeli bir yazıdan türediği görüşünün hakim olduğu kaydedilmektedir. Bugün Arap yazısının kökeni konusunda müsteşriklerin üzerinde durduğu bilimsel verilere en uygun görüş ise, bu yazının Kuzey Sami alfabelerin bir kolu olan Ârâmî yazısından gelme Nabatî yazısından ortaya çıktığıdır.²

Araplardan başka, başta Türkler, İranlılar, Afganlar, Malezyalılar gibi hemen hemen bütün İslâm coğrafyasında bu yazının kullanıldığı bilinmektedir. Türkler XI. Asırdan itibaren Arap yazısını benimsemiş ve dinî ve edebî eserlerini bu yazı ile yazmaya başlamışlar ve bu yazıyı resmi ve gayr-i resmi yazışmalarında kullanmışlardır. Kur'ân-ı Kerîm yazısı diye hürmet ettikleri bu yazıyı, ayrıca mimarinin her kısmında ince bir zevkle levhalara, câmî, medrese, hân, hamam, kervansaray, çeşme duvarlarına

¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul,1317, s. 583; Ferit, Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 14.bsk., Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s. 341; Muhiddîn Serin, *Hat San 'atımız*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1982, s. 47.

² Kemal Tuzcu, *Arap Yazısının Ortaya Çıkışı (I)*, Nüsha, Nüsha Yaz, Ankara, 2001, s. 158-160.

işlemişlerdir.¹ Osmanlı padişahlarından, devlet ve bilim adamlarından birçoğu güzel yazıyı öğrenmiş ve çok güzel yazı örneklerini bıraktıkları bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı sultanları ve bazı devlet adamları hattatları koruyup desteklemişlerdir. Fatih Sultan Mehmed (1432-1481), sanat severliği ve sanatçıları desteklemesiyle batı ve doğu devletlerinde derin izler bırakmıştır. Bu dönemde çeşitli bölüklerden oluşan, aylıklı sanatkârların çalıştığı “ehl-i hiref” adı verilen bir teşkilat bulunmaktaydı. Bu teşkilat, Sultan II. Bayezid (1482-1512) ve Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde genişleyerek faaliyetlerini sürdürmüştür. Kanunî Sultan Süleyman (1566-1574) döneminde ise hat ve tezhip doruk noktasına erişmiştir. Yine Fatih Sultan Mehmed saray teşkilatına bağlı Nakkaşhâne-i Rum ve Nakkaşhane-i Acem adlı iki atölye kurarak İslam dünyasında tanınmış sanatkârları cazip imkan ve ihsanlarla İstanbul’a davet etmiş ve yeni sanatkarların yetişmesi için her türlü imkan ve destek sağlanmış ve böylece aklâm-ı sittede meşhur otuz üç hattat yetişmiştir. Bu hattatlar Osmanlı zevkine uygun yeni bir hat ekolünün öncüleri olmuşlardır.²

Müslüman ve Osmanlı sanatkârlar, İslâm dininde resim ve heykel gibi sanat dallarına soğuk bakıldığı için sanat kabiliyetlerini çoğunlukla hüsn-i hat ve tezhipte kullanmışlardır. Bu sanat dallarında Osmanlıların ayrı bir yeri ve önemi vardır. “Kur’ân-ı Kerîm Mekke’de indi, Mısır’da okundu İstanbul’da yazıldı” sözü bu gerçeğin özlü bir ifadesidir.³ Bilhassa medreseler, tekkeler bir bakıma güzel sanatların gelişip kurumsallaştığı ihtisas alanları gibi hizmet vermişlerdir. İslâm ve Osmanlı tarihinin hat ustaları medrese, tasavvuf ve tekke çevrelerinde himaye ve teşvik görmüş ve buralarda varislerini ve haleflerini yetiştirme yoluna gitmişlerdir. Ahmed Karahisarî (1468-1556), Mustafa Rakım (1757-1826), İsmail Hakkı Altunbezer (1873-1946), Mehmet Şefik Bey (1819-1880) ve Yesârî-zâde Mustafa İzzet (ö.1849) gibi meşhûr hattatlar bu ortamda yetişmişlerdir.⁴

XVII. yüzyılın ikinci yarısında II. Mustafa (1664-1704) ile III. Ahmed (1673-1736)’e hat hocalığı yapan Hâfız Osman (1642-1698), Kibletü’l-Küttâb (Hattatların Kiblesi) diye bilinen meşhur hattat Şeyh Hamdullah (1436-1526)’ın yazıları üzerinde yaptığı estetik değerlendirmeye yeni bir tarz ortaya koymuştur. Hafız Osman’ın açtığı bu çığır İslâm dünyasında bütün

¹ Muhiddin Serin, *a.g.e.*, s. 47.

² Muhiddin Serin, “Osmanlılar,(Sanat)”, *DİA*, XXXIII, 569-570; Muammer Ülker, *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987, s. 6.

³ Yılmaz Kurt, *Osmanlıca Dersleri II*, Ecdâd Yayınları, Ankara, 1993, s. 129.

⁴ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 13. Bsk., Ensâr Neşriyât, İstanbul, 2010, s. 71.

hattatları etkilemiştir.¹ Osmanlıların şu yazı çeşitlerini kullandıkları bilinmektedir.

Aklam-ı Sitte

Aklam-ı Sitte (şes kalem) veya hutut-ı mevzune-i asliye diye adlandırılan altı çeşit yazı, kufî yazısının geliştirilmesi sonucu ortaya çıkan 1- Sülüs 2-Nesih 3-Muhakkak 4-Reyhanî 5-Tevkî 6-Rikâ' hatlarıdır.² Çoğunlukla aklam-ı sitte bu şekilde sıralanmaktadır. Fakat 1-Divânî 2-Rikâ' 3- Sülüs, 4-Talik 5-Nesih 6-İcâzet şeklinde sıralayanlar da vardır.³ Hatt-ı Ta'likî aklam-ı sitteye ilave ederek bu sayıyı yediye (heft kalem) (yedi kalem) çıkarırlar da olmuştur.⁴ İslamiyet'in doğuşu sırasında Arap yazısı hem şekil bakımından hem de Arap dilini tespit ve ifade edebilecek bir yazı sistemi olarak çok iptidai seviyede idi. Zamanla bu yazı geliştirildi ve özelleştirildi ve Arapçayı tespit edebilen bir yazı sistemi olması sağlandı. Diğer taraftan şekil bakımından işlendi ve güzelleştirildi.⁵ İslâm yazısında sanatlaşma yolunda ilk büyük ıslahatın, harflerdeki sertlikleri gideren yazıya eskiye nazaran yeni bir görünüm kazandıran Abbasî veziri hattat İbn Mukle (886-940) tarafından yapıldığı bilinmektedir. Şes kalem ya da aklam-ı sitte denilen altı çeşit yazıyı ortaya çıkardığı bilirse de bize kadar ulaşmış herhangi bir eseri bulunmamaktadır.⁶

1. Sülüs Hattı

Sülüs yazı, harflerin 1/3 ve 2/3 oranları esas tutularak yazılan bir yazı olmuştur. 2/3 düz, 1/3 u yuvarlak şeklinde izah edilmiştir. Sülüs hattının harflerinde hep bu oran korunmuştur.⁷ Yazının sülüs (üçte bir) adını alması bu üçte iki ve üçte bir oranlarının muhafaza edilmesidir. Hat sanatını öğrenmeye çalışan kişi ilk olarak sülüs ile başlar. Bu hat hüsn-i hatta (güzel yazı) esas kabul edilir. Kufî'den sonra ilk gelişen yazı olmasından dolayı da ümmü'l-hutût (hatların annesi) kabul görmüştür.⁸

¹ Serin, "Osmanlılar, Sanat", *DİA*, XXXIII, 569-570.

² M.Şinasi Acar, *Türk Hat Sanatı*, İstanbul 1999, s. 21; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, Çeviren: Zeki Megamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1976, III, 102.

³ Ahmet Uğur, *Epigrafi ve Paleografi*, Ankara 1983, s. 6.

⁴ Mahmut Bedreddin Yazır, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*, III. kısım, Neşreden: Uğur Derman, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 325.

⁵ M.Nihat Çetin, "Aklam-ı Sitte", *DİA*, II, 276.

⁶ Hüseyin Subaşı, *Yazıya Giriş*, İstanbul, 1987, s. 7.

⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul, 1994, s. 56.

⁸ Mehmet, Eminoglu, *Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2010, s. 81; Süleyman Berk, *Hat San'atı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve

Sülüs hattı nesihle beraber meşhûr hattat İbn Mukle tarafından Kufe’de ortaya çıkarılarak geliştirilmiştir.¹ Daha sonra İbn Bevvab Ebu’l-Hasan Ali (413/1023) bu hat çeşidini geliştirmiş. Amasyalı Ebu’d-Dur Yakut Mustasımî (ö.698/1298) ise kaideleriyle tekamüle erdirmiştir. Sülüs hattı ortaçağ boyunca Dulkadiroğluları bölgesinde geliştirilmiş, oradan da Osmanlılara geçtiği kaynaklarında belirtilmektedir.² Osmanlı hattatları bu hat çeşidine ayrı bir ilgi göstermişlerdir. Sülüsün sanat ve estetiğin doruğuna çıkarmışlardır. Şeyh Hamdullah Efendi ve Hafız Osman bu hattı en mükemmel dereceye ulaştırmışlardır.³

Sülüs yazısı en çok kıt’amurakka, levhalarda, Kur’ân-ı Kerim’de sure başlarında, beyit ve kasidelerde kullanılır. Osmanlılarda ve İranlılarda sülüs yazısının en büyük hattatları ortaya çıkmıştır. Bu hat süratle yazılmadığı için Osmanlılarda günlük işlerde kullanılan bir yazıdan ziyade bir sanat yazısıdır. Osmanlı dönemindeki kitabeler, berat, fermanların bazı kısımları, kitap ve mecmuaların başlıkları ve önemli yerleri çoğunlukla sülüs hattı ile yazıldığı bilinmektedir.⁴

Sülüs yazısı şu şekilde sınıflandırılabilir.

Celi Sülüs: Gösterişli ve bazen serbest bir şekilde birbirine girmiş şekillerle görülmektedir. Bu yazı çeşidi çoğunlukla cami, mescit, türbe, kabir, çeşme kitabeleri ve levhalara yazılmıştır. En az normal sülüs ölçüsünün dört katı olan bu yazı, daha çok özel bir istifle, yani harfler yan yana ve bazı harfler üst üste getirilerek yazıldığı bilinmektedir.⁵ Celi-sülüs Fatih devri hattatlarından Ali b. Yahya Sufi (ö. 882/1477)’nin açtığı tarz ile gelişti. Bununla beraber Amasyalı Şeyh Hamdullah’ın ve talebelerinin celi-sülüsün gelişmesine de hizmetleri olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Fakat bu hususta meşhur hat sanatkârı Ahmed Karahisârî’yi (1465-1556) zikretmeden geçmek uygun değildir. Karahisârî ile oğlu ve talebesi Hasan Çelebi’nin İstanbul’da Süleymaniye ve Edirne’de Selimiye camilerindeki ve başka eserlerdeki Kanunî devrinin azamet ve vakarını hendesenin nizamında aksettiren yazıları celi-sülüsün mimari abideleri nasıl tamamlayan bir unsur olabildiğini göstermek açısından kayda değerdir. Bu sanatkârlarla celi-sülüsün büyük üstadı Mustafa Rakım’ın arkasından

---

Meslek Eğitim Kursları (İSMEK) yay., İstanbul, tarihsiz, s. 59.

¹ İbn Hallikân, *Vefeyatu’l-A’yan* Kahire, 1310, I, 125.

² Cahit Baltacı, *İslâm Paleografyası*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, İstanbul, 1989, s. 24; Acar, a.g.e, s. 20.

³ Subaşı, *Yazıya Giriş*, s. 11; Kurt, a.g.e., II, 130.

⁴ M.Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul, 1992, s. 40; Ülker, a.g.e, s. 5.

⁵ Baltacı, a.g.e., s. 24.

gelenler ve onu takip edenler, hat sanatının zirveye ulaştığı ve yolun sonuna gelindiği zannının hâkim olduğu her merhalede yeni yollar açabilmişler ve onu üst seviyeye ulaştırmışlardır.¹

Sülüs-i Müsenna: Müsenna çift yazı anlamına gelmektedir. Çift yazı şekli bütün hat çeşitlerinde kullanılmakta ise de daha çok sülüste kullanılır. Bu yazıya aynalı yazı da denilir. Bu yazı ile kaleme alınan bir metni okumak kolay değildir. Bu yazının üstadları İran'da ortaya çıkmıştır. Gazete başlıkları bu yazı ile yazılır. Osmanlılarda az da olsa mühürlerde ve madalyalarda kullanılmıştır.²

2. Nesih Hattı

Nesih, kelime anlamı ortadan kaldırmak iptal etmek anlamındadır. Özellikle kitap yazımında diğer yazı çeşitlerine göre daha fazla kullanıldığı için bu ismi aldığı söylenmektedir.³ Nesih yazısı sülüs yazısının inceltmesinden ortaya çıktığı bilinmektedir. Nesih yazısının çok ince yazılan şekline gubâri denilir.⁴ Sülüs yazısının 2/3 ü nesh edilip 1/3 kalınlığında yazılmasından dolayı nesih adını almıştır.⁵ Kitap yazısı nesih yazısına dayanmaktadır. Dolgun, rahat, açık ve tok bir yazı olmasından dolayı en çok okunaklı ve en çok yayılan yazılardandır.⁶ Tarihi kaynaklarda bu yazının İmâmü'l-Hattan olarak bilinen İbn Mukle tarafından icat edildiği gösterilmektedir. Bununla beraber İbn Mukle'den yüz sene öncesine ait nesihe çok benzeyen örnekler de rastlanılmıştır.⁷ Ali b. Bevvab, İbn Mukle'nin hatlarını bir araya getirerek nesih hattını mükemmel bir seviyeye ulaştırmıştır.⁸

Bu yazı daha çok kitabelerde, paralarda, levhalarda, mühürlerde, Kuran-ı Kerim, tefsir, hadis, dua gibi kitapların yazılmasında tercih edilmiştir. XII-XIII. asırlarda Eyyübiler devrinde kullanılan Nesh-i Eyubî; XIV. yüzyılında Mısırda Memlûklular döneminde meşhur olan, Nesh-i Memlûki; XII-XIII yüzyıllarında Anadolu Selçuklu Döneminde gelişen Nesh-i Selçuki; Osmanlıların Selçuklulardan alıp geliştirdikleri Nesh-i Osmanî gibi belli başlı çeşitleri vardır. Osmanlı hattatları yazıyı süslerden

¹ Çetin, a.g.m, s. 279-280.

² Gökbilgin, a.g.e, s. 40.

³ Berk, a.g.e., s. 59.

⁴ Acar, a.g.e, s. 21.

⁵ Kurt, a.g.e., II, 130.

⁶ Muharrem Ergin, *Osmanlıca Dersleri*, s. 21.

⁷ Gökbilgin, a.g.e, s. 36; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. İstanbul, 1993, II, 677 .

⁸ Pakalın, a.g.e., II, 667.

arındırarak zirveye çıkarmışlardır.¹ Bu hattın çok güzel örneklerini ortaya koymuşlardır. Şeyh Hamdullah Efendi, Hafız Osman, Mustafa Râkım Efendi, İsmail Zühdü (ö.1806), Mehmet Şevki Efendi (1829-1887) gibi hattatlar nesih yazısı ile paha biçilmez pek çok Kur'an-ı Kerim ve dini eserler kaleme almışlardır.² Nâme suret defterleri nesih yazısı ile yazılmıştır. Hâfız Osman'ın yazdığı yirmi beş Mushaf-ı şerif bu Mushaflardan bazıları okunuşundaki kolaylık sebebiyle basılarak bütün İslam alemine yayıldığı bilinmektedir.³

3. Tevki' Hattı

Sülüs yazısına göre harflerin boyları, çanaklar, küpler elifler daha kısa, küçük ve kıvraktır. En belirgin özeliği birleşmeyen harflerin birleşmesidir.⁴Tevki' hattı birleşmesi gereken harflerin birbirlerine adeta bağlanarak yazıldığı hareketli bir hat çeşididir. Bunun dışında sülüse benzer.⁵ Yarısı düz ve yarısı yuvarlak şekilde yazılan bir yazı olduğu bilinir. Kalem kalınlığı sülüs gibi 1 mm. civarındadır. Osmanlılarda çok az kullanılmıştır.⁶ Fermân, menşur, süferâ, nâme ve beratlarda, mahkemelerden çıkan vakfiye suretleri tevki' yazısı ile kaleme alınmıştır.⁷ Daha sonra yerini divânî yazıya bırakmıştır.⁸

4. Rik'a Hattı

Rik'a kelimesi lugatte küçük sayfa ve mektup anlamına gelmektedir. Düzlüğü ve yuvarlağı değişik çoğu harfleri bitişik olduğu bilinmektedir.⁹ Kalem kalınlığı belli bir ölçüsü olmadığı gibi değişebilir. Sür'atle yazıldığı için harfler bitişiktir.¹⁰ Osmanlılarda ortaya çıkan Rik'a yazısından farklıdır. Rika' yazısı haberleşmede kullanılmıştır. Rik'a hattının mucidi Ebu'l-Fazl b. Hazm (ö. 518)'dir. Osmanlılarda küçük resmî dairelerde ve hususî yazışmalarda bu hat kullanılmış ve son dönemde neşredilen bazı basılı eserlerde de rika' yazısı kullanıldığı bilinmektedir.¹¹ Ayrıca Kur'an-ı

¹ Baltacıoğlu, a.g.e., s. 26.

² Kurt, a.g.e, II, 13.

³ Serin, a.g.e., s. 571.

⁴ Berk, a.g.e., s. 61.

⁵ Subaşı, a.g.e., s. 13.

⁶ Kurt, a.g.e., II, 130.

⁷ Eminoğlu, a.g.e., s. 85.

⁸ Berk, a.g.e. s. 59.

⁹ Habib, *Hatt ve Hattatan*, İstanbul, 1305, s. 21.

¹⁰ Müstakimzâde Süleyman, *Tuhfe-i Hattâtin*, İstanbul, 1928, s. 79.

¹¹ Baltacı, a.g.e, s. 29.

Kerîmlerin ve ilmî eserlerin sonunda dua ve ketebe kaydında¹, icâzet belgesinde bu yazı kullanılmıştır.²

5. Muhakkak Hattı

Kelime olarak muntazam ve muhkem gibi anlamlara gelmektedir. Harfleri sülüs yazısına göre daha büyüktür. Yatay harfler ve harflerin yatay kısımları daha yayık ve uzun olduğu görülmektedir. Çanaklar genişçe ve sülüs yazısına göre daha düzdür. İstifli olarak yazılmaz, satır halinde yazılan bir yazı çeşididir.³Kufiden doğan en eski yazılardandır. Bu sebeple kufî'nin çok şekillerini koruduğu görülmektedir.⁴ Muhakkak ve reyhânî birbirine yakın iki tarz olup muhakkak reyhânînin büyüğüdür. V/XI. asırda Mushaf-ı şerif istinsahında kufî'nin yerini almıştır. İbnu'l-Bevvâb'ın ve onun mektebini devam ettirenlerin Yakut Mustasımî (ö.698/1298) ve talebelerinin en çok meşgul oldukları hat muhakkaktır. Hicri V. asırdan itibaren muhakkak yerini sülüse bıraktı. Muhakkak Selçuklar devrinde Mushaf-ı şeriflerde en sık görülen hat çeşidi olarak devam etti.⁵ Kaynaklar Osmanlıların ise bu yazıyı daha çok "besmele" yazmakta kullandıklarını kaydetmektedir.⁶

6. Reyhânî Hattı

Bu hat Ebu'l-Fazl İbn Hâzin tarafından icad edilmiştir.⁷ Kalınlığı sülüs gibidir. Gözü kapalı harf yoktur. İbn-i Bevvâb tarafından bulunduğu rivayet edilmektedir.⁸ Muhakkak hattından geliştirilmiştir. Uzun harfler şekil bakımından değil 'rab bakımından birbirinden farklılık arz etmektedir. Osmanlılarda daha çok "besmele" yazımında tercih edilmiştir.⁹ Reyhânî Mushaf-ı şerif istinsahında kûfî'nin yerini almış, fakat daha sonraları fevkalâde gelişen sülüs ve nesih hattı karşısında varlığını

¹ Ketebe Kaydı: Hattatın yazdığı yazının altına şahsi imzasını koyması anlamında kullanılır. Çırak katip, ketebe atmaya başlamadan evvel ustasından icazetname alırdı. Hatta bazıları ketebelerinden sonra ustasının ismini ilâştirir, bazıları ise alçakgönüllülük olsun diye isminden önce, belki de sonra, 'garib', 'fakir' gibi sıfatları kullanmayı tercih ederlerdi (Pakalın, a.g.e., II, 250-251).

² Subaşı, a.g.e. s. 13.

³ Berk, a.g.e. s. 61.

⁴ Kurt, a.g.e., II, 130.

⁵ Çetin, a.g.m., s. 279.

⁶ Kurt, a.g.e, s. 130.

⁷ Eminoglu, a.g.e, s. 85.

⁸ Ülker, a.g.e. s. 13.

⁹ Kurt, a.g.e, s. 131.

sürdüremediği için XVI. yüzyılda terkedildiği bilinmektedir.¹

Diğer Yazılar

Osmanlı döneminde aklam-ı sitte dışında kullanılan hat sanatları şunlardır:

Ma'kili Hattı

İslam yazısının karakteristik ilk şekli ma'kili yazısıdır.² Bu yazı diğer hat çeşitlerinin esas kaynağı kabul edilmektedir.³ Bu yazıya ma'kili denmesinin sebebi bilinmemektedir. Fakat kelimenin lügat anlamı ile yazı şekli arasında bir ilgi vardır. Ma'kili sözlükte kale gibi sığınulacak yer veya sarp yere denilir. ma'kili yazıda şöyle tarif edilmektedir. Tamamı (hurûf-ı musattah) köşeli harflerden oluşup kendisinde (hurûf-ı müdevver) yuvarlak harfler yoktur. Yani harflerin hepsi düz, köşeli, geometriktir. Bu sebeple sertlik ve kat'ilik ifade eder. Sarp ve dikdörtgen biçimde bir yazı olup, gözlü ve başlı harfler kare biçimindedir. Harflerin çoğu dört hareketle oluşur. Bundan dolayı "ma'kili'yehattı satrancilli" de denildiği bilinmektedir.⁴

Ma'kili yazı İslamiyet'ten önce abide yazısı olarak kullanılmıştır. El ve kalemle yazarak değil, hendese ve nakış aletleriyle çizerek, hakk ederek meydana getirildiği tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. İslamiyet'ten sonra da abide yazısı olarak kullanılmış ve hep çizerek ortaya konmuştur. Osmanlılarda da çoğunlukla abide yazısı olarak tercih edilmiştir. Ma'kili yazı kalın ve ince olmak üzere başlıca iki kısma ayrılır, kalınlarına celi ma'kili de denilmektedir.⁵

Kufî Hattı

En eski Arap yazılarından biri olup Arap yazı çeşitlerinin anası (ummu'l-hutut) olarak kabul edilmektedir. Kufi elifbası 22 harften oluşur. ma'kili hattı belli ölçülerde yuvarlaklaştırılıp, yumuşatılarak kufî yazısı ortaya çıkmıştır.⁶ Ma'kili yazı kalemle yazılmaya elverişli olmamasından dolayı, harflerin köşeleri daha sonra yuvarlaklaştırılmış, bu şekliyle

¹ Subaşı, a.g.e, s. 10.

² Beşir Ayvazoğlu, *İslâm Estetiği ve İnsan*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 117.

³ Mahmut Bedreddin Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, 4.bsk., Ankara, 1983, s. 8.

⁴ Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli I*, s. 77.

⁵ Yazır, a.g.e, I, 77-78.

⁶ Kurt, a.g.e., II, 129.

Kufe’de çok kullanıldığı ve orada bir ekol meydana geldiği için kufî adıyla anılmaya başlandığı bilinmektedir.¹ Kufî’den aklam-ı sitte denilen şeş kalem muhakkak, reyhanî, sülüs, nesih, tevkî, rıka’ gibi yazılar ortaya çıkmıştır. Bazı tasniflerde ta’lik de buna eklenerek heft kalem (yedi yazı çeşidi) denilmiştir.

Kufî yazısının en eski bir kitabesine 568’de rastlanılmıştır. Bu yazının en meşhur hattatları Hz. Ali (599-661) ve İbn Mukle olduğu rivayet edilmektedir.² Hz. Peygamber (s.a.v) döneminden beri kullanılmaktadır. İslam devrinde Kufî’nin en eski örneğine Hz. Peygamber (s.a.v)’in Mısır valisi Mukavkis’a 7/628 senesinde gönderdiği mektupta, Hz. Osman (580-656) ve Hz. Ali’nin mushaflarında ve hicrî 31 senesine ait bir mezar kitabesinde rastlandığı kaynaklarda belirtilmektedir.³

İlk dönem kufî kitabeler, çelik bir kalem ile çukur olarak kazılmış, kabartma kufî kitabeler ise XIV. yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. Kufî hattının en parlak dönemi X-XII. yüz yıllar arasında olmuştur.⁴ Hulefâ-yi Râşidin(dört halife) (632-661) ve Emeviler (661-750) döneminde Kufî hattı ile mushaflar yazılmış. Emevî dönemi meşhûr hattatlarından Kutbeel-Muharrir’,kufî yazısında büyük bir gelişime göstermiş ve bu hattan celî, tumar, sülüseyn ve sülüs olarak dört çeşit hat ortaya çıkardığı ileri sürülmektedir.⁵ Fekete’ye göre, Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde, kufî yazısı pek fazla kullanılmadı. Sonraları özellikle cami, medrese gibi dinî eserlerin kitabelerinde, levhalarda, sikkelerde ve diplomatik ilmi bakımından önemli olan mühürlerde kullanıldı. ⁶

Kufî hattının birçok çeşidi bulunmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz Kutbe el-Muaharrir’in çeşitlendirdiği dört tip kufî yazısının dışında Hulefâ Kûfisi, Emevi Kufisi, Fatımî Kufisi, Mağribi Kufisi, Fasi Kufî, İranî Kufî, Selçukî Kufî ve Osmanî Kufî vardır.⁷

Kufî-i Âtik:

Çoğunlukla eski kitabelerde görülmektedir. Ummu’l-Hutut(hatların anası) olarak bilinir. Kalın kalemle yazılana Celi Kufî, ince kalemle yazılana İnce kufî denildiği bilinmektedir. Kufî-i atikte yazıya çizgiler hakimdir. Yuvarlak ve eğri çizgiler daha çok olup süsleme unsurları bu yazıda yer

¹ Yazır, a.g.e., I, 79.

² Gökbilgin, a.g.e, s. 34.

³ Baltacı, *İslam Paleografyası*, s. 23.

⁴ Gökbilgin, a.g.e, s. 34.

⁵ Kurt, a.g.e, s. 129; Uğur, a.g.e., s. 7.

⁶ Serin, a.g.m., s. 569.

⁷ Baltacıoğlu, a.g.e., s. 23.

almaz.¹

Kufî-i Müzeyyen: XIII. yüzyıldan itibaren adından da anlaşıldığı gibi süsleme yazısı olarak kullanılmıştır.²

Çiçekli Kufî: Resimleştirilmiş bir yazı türüdür. Uzun harfler ve dendan denilen dişlerin tepesi çiçeklerle süslenmiştir.³

Kufî-i Satrancî: Aklâm-ı sitte klasik ölçü ve kuralları meşhur hattat Yakut el- Musta'simî tarafından ortaya konulunca yazının tarihi seyri önemli bir merhaleye erişmiştir. Bu gelişmenin ardından Kufî yazının kullanım alanı azalmaya yüz tutmuştur. Satranç tahtasında olduğu gibi, harfler karelere bölünmüş kağıt üzerine yazılarak karelerin sırası harflere göre düzenlenmiştir.⁴

Siyâkat

Osmanlı Devletinde kullanılan okunması en zor yazı çeşididir. Kelimelerde kısaltma yapılmış, çok defa nokta da kullanılmamıştır. Okunabilmesi tecrübe ve beceri isteyen bir şifre yazısıdır. Harekenin olmadığı siyâkat yazısında, harfler de birbirine kaynamış vaziyettedir. Sanat gözetilmez. Ehli tarafından yazılıp yine ehli tarafından okunabilen bir yazı çeşidi olduğu bilinmektedir.⁵

Bir bakımda rik'a ile divânî kırmasının birleşimi gibi, bir bakımda da diğer yazı çeşitlerinden apayrı bir özellik ve görünüm arz etmektedir. Ortaya çıkışı konusunda değişik rivayetler bulunmaktadır. Selçuklular döneminde de bu yazıya benzer bir yazının varlığından söz edilmekte ise de bunun siyâkat olduğu konusunda elimizde kesin bir delil bulunmamaktadır.⁶ Kaynaklarda ilk defa Irak'ta Abbasiler zamanında Araplar tarafından icat edildiği kaydedilmekte ise de ona esas şeklini kazandıranın Osmanlılar olduğu bilinmektedir. Selçuklular döneminde Anadolu'ya gelmiştir. Osmanlı hattatlarından Hüsâm Rumî bu hattı ilk defa kullandığı rivayet edilmektedir. Bu yazıyı ilk inkişaf ettiren Tâcizâde Cafer Çelebi (ö.1515) olmuştur. Osmanlı devletinde arazi ve emlak defterleri, defter-i Hâkânî ve mâlî konular gibi resmi kayıtlarda kullanılmıştır.⁷

¹ Baltacıoğlu, a.g.e., s. 23.

² Gökbilgin, a.g.e., s. 35.

³ Baltacıoğlu, a.g.e., s. 23.

⁴ Serin, a.g.m., s. 569.

⁵ Subaşı, a.g.e. s. 18; Ülker, a.g.e, s. 14.

⁶ Mahmut Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, s. 144.

⁷ Serin, a.g.e., s. 76; Kurt, a.g.e., II, 132.

Siyakat yazısının ayrı rakamları bulunmaktadır. Çoğu defterlerde normal rakamlar yerine şifre rakamlar tercih edilmiştir.¹

Rik'a Hattı

XV. Asırda Dulkadiroğulları arasında ortaya çıkmış ve daha sonra Osmanlılar tarafından geliştirilip zenginleştirilerek 1928 harf inkılabına kadar kullanılmıştır.² Divânî harflerinin küçültülüp sadeleştirilmesiyle geliştirilmiştir.³ Süratli ve kolay yazma ihtiyacını karşıladığı için, harf şekillerinin bir çok ayrıntısı ihmâl edilmiş, zülfeler düşmüş, gözlü harfler kapanmış, dişli harflerin dişleri dümdüz olmuş, ikili üçlü noktaları birbiriyle birleşerek tek nokta olmuş harflerdeki bir çok eğriler gerilerek düz çizgiler, yahut kırılarak köşe halini almıştır.⁴

Rik'a hattı mektup, pusula, bütün özel ve resmi yazışmalarda ve son dönem bazı basılı eserlerde kullanılmıştır. Rika' yazısından farklı bir hat çeşididir.⁵ Harflerin düz ve kısa olmasından dolayı çabuk yazılmaya ve birbirine bitişirmeye elverişlidir. Fakat okunmasının kolay olduğu söylenemez.⁶ XIX. asrın başlarında gelişmeye başlayan rik'a XX. asırda iki ayrı rik'a kullanılmıştır. Birincisi eski rik'a denilen (Bab-ı Âli rik'ası) veya Mumtaz Efendi (1810-1871) rik'ası, diğeri İzzet Efendi (1841-1903) rik'asıdır.⁷ İzzet Efendi rik'asının sanat özelliği daha fazladır. Hattat Hamid Aytaç (1891-1982 ve hattat Halim Bey(1898-1964)'in Mumtaz Efendi rik'ası tarzında güzel örnekler verdiği bilinmektedir.⁸

Mumtaz Efendi rik'asının genel karakterleri şöyle sıralanabilir:

Bütün divanî yazı özelliklerinden arındırılmıştır.

Şekillerin, dikey kısımları sağdan sola ve yukarıdan aşağıya 22-23 derece eğri bir çizgi üzerinde durmaktadır.

Şekillerin yatay kısımları dümdüz bir çizgi üzerine yerleşmektedir.

Eğri çizgiler yerini doğru çizgilere bırakmıştır.

İzzet Efendinin rik'asının ana özellikleri ise şöyle sıralanabilir:

Sola doğru eğrilen dikey çizgiler tam dikeyleşmiştir.

¹ Kurt, a.g.e., II, 132.

² Baltacı, a.g.e, s. 29.

³ Berk, a.g.e., s. 66.

⁴ Kurt, a.g.e., II, 132.

⁵ Eminoğlu, a.g.e., s. 85.

⁶ Mahmut Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, s. 142.

⁷ Serin, a.g.e., s. 76.

⁸ Berk, a.g.e., s. 66.

22-23 derece sola doğru eğrilen yatay çizgiler tam yatay olmuştur.

Düz çizgiler artmıştır.

Çizgiler çok keskinleşmiştir.

Divanî özelliklerden hiçbir iz kalmamış.

Estetik karakter çok fazlalaşmıştır.¹

Zamanla Mumtaz Efendi rıkası unutulmuş, hattatlar İzzet Efendi üslubu ile yazmışlardır.²

Ta'lik

Talik yazısı İran'da ortaya çıktığı için Acem yazısı da denilmektedir. Kelime olarak ta'lik asma, ilişirme demektir. Harfler asılmış gibi görüldüğü için bu ismi aldığı bilinir. Bu yazının en büyük özelliği, eğri çizgilerle yazılması, adeta harflerin asılmasıdır.³ Yazının yer yer incelik yer yer kalınlaşması yazıya ayrı bir görünüm vermektedir. Yazı sade düzenli bir görünüme sahip çanaklar ve uzayıp giden "keşideler" hattın en göze çarpan özelliğidir. Zirâ elif ve lâmlar soldan sağa doğru eğilmiş; gözlü harflerin gözleri kapanmış; ke, sin, be, te, se harflerinin ise kolları uzatılmıştır.⁴ Mustakîmzâde'ye göre bu hattın mucidi Tebrizli Mir Ali,⁵ Habib Efendi'nin nakline göre ise, Hoca Ebu Al'dir.⁶ Yapılan araştırmalar Hoca Ebu Al'in bu hattın mucidi olduğu görüşü ağır basmaktadır.⁷ Bu hattın, ta'lik celisi, ince ta'lik, ta'lik kırması, nesta'lik gibi çeşitleri bulunmaktadır. Nesta'lik, nesih ile ta'lik'in karışımından ortaya çıkmıştır.⁸

Ta'lik İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Meşihat Dairesi ve ilmiye sınıfının resmi yazısı olmuştur. Muhâsebât, vesikalar, edebi eserler ve bilhassa divânlar, şiirler nesta'lik ve incesi ile yazıldığı kaynaklarda belirtilmektedir. XVIII. asırdan itibaren mimari eserlerin kitabelerinde, mezar taşlarında celi nesta'lik ile yazılmıştır.⁹ İlmiye yazılarından fetvâ, kadı arzı, hüccet, şer'iyye sicillerinde, bazı kitabeler, mezar taşlarıdata'lik yazısı kullanılmıştır. Bu sebeple Osmanlı paleografyasında önemli bir yer

¹ Baltacıoğlu, a.g.e, s. 66.

² Serin, a.g.m., s. 573.

³ Baltacı, a.g.e, s. 28.

⁴ Kurt, a.g.e., II, 131.

⁵ *Tuhfe-i Hattatin*, s. 66; Serin, a.g.e, s. 66.

⁶ Gökbilgin, a.g.e., s. 41.

⁷ Serin, a.g.e, s. 66.

⁸ Kurt, a.g.e., II, 131.

⁹ Serin, a.g.m., s. 572.

almaktadır.¹

Divânî Hattı

Terim olarak, padişahın iradelerini emirlerini, buyruklarını yazmak için kullanılan yazı demektir. Akkoyunlu ve Karakoyunlular'da kadim ta'lik resmi yazışmalarda tercih edilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1423-1478)'ı mağlup ettikten sonra İstanbul'a getirdiği İranlı hattatların kadim ta'lik yazısını işlemesinden ortaya çıktığı söylenir.² Tevki' ve ta'lik özelliklerini taşıyan divânî hattı İran kökenli olmakla birlikte Osmanlılar tarafından zenginleştirilip geliştirilmiştir. Divânî hat, Fatih Sultan Mehmed döneminde önem kazanmıştır. Osmanlı hattatları yazının İran üslubunu değiştirerek okunması ve yazılması kolay, göze hoş gelir bir şekle dönüştürdükleri kaynaklarda belirtilmektedir. Osmanlı devletinin resmi yazısıdır. Fermân, berât, nâme, ahidnâme, sebeb-i tahrir hükümleri, mühime, şikâyet ve ahkâm defterleri gibi divânî hümayunda tutulan kayıtlar divânî hat ile yazılırdı. Sadece sarayda kullanıldığı için dışarıda kullanılması yasaklanmıştır.³

Divânî yazının celî divânî çeşidi de bulunmaktadır. Mülknâme, menşûr, tımar tevcihi gibi önemli kişilere verilen berâtlar ve nâme ve ahidnâme-i hümayunlar, celî divânî ile yazılırdı.⁴ Divânî yazı ile celî Divânî arasında şu farklar bulunmaktadır:

Divânî yazıda hareke ve tezyini işaretler bulunmamasına karşı, celî divânî yazıda hareke ve tezyini işaretler vardır. Celî divânîde kelimeler yer yer istiflenmiş ve harf araları hareke ve diğer tezyinî unsurlar ve küçük noktacıklarla doldurulduğu bilinmektedir.

Divânî istifsiz, satır halinde yazılmasına karşı, celî divânî yazı istifli ve girift yazılır.

Celî divânî geniş ağızlı kalemle yazılır.

Son dönem meşhûr divânî ve celî divânî hattatlarını şöyle sıralayabiliriz. Sâmi Efendi (1838-1912), Ebûbekir Nâsîh Efendi (813-1885), Kâmil Akdik (1860-1941), Vahdetî Efendi (1883-1871), Mehmed Şefik Bey (1820-1880) Recai Efendi (ö.1291/1874), Aziz (1872-1934), İsmail Hakkı Altunbezer (1869-1946), Ferid Bey (1858-1925) Mehmed İzzet Efendi (1841-1904) ve

¹ Kurt, a.g.e, II, 131.

² Berk, a.g.e. s. 63 (M.Uğur Derman'dan naklen).

³ Subaşı, a.g.e., s. 16; Berk, a.g.e., s. 63-64.

⁴ Serin, a.g.m., s. 572.

Halim Özyazıcı (1898-1964), Hamid Aytaç (1891-1982).¹

Sonuç

Osmanlı döneminde, İslâm kültüründe yazıya verilen değer ve ayrıca geçmişin kültür birikiminin aydınlatılması, değerlendirmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması yazı sayesinde olması hasebiyle hat sanatı önem kazanmıştır. Özellikle Osmanlı kültürü içinde hat sanatı çok ilerlemiş Osmanlı hattatları, altı asır süren Osmanlı döneminde, aklâm-ı sitte denilen sülüs, nesih, rik'a, talik, divânî ve siyâkat yazılarını zenginleştirip geliştirmişlerdir. Bu yazılar XIX. ve XX. yüzyıllarda en parlak seviyeye erişmiş ve o gün Osmanlı hâkimiyetindeki Suriye, Irak, Mısır gibi ülkelerde de bu Osmanlı hat üslubu benimsenmiştir.

Kaynaklar

Acar, M.Şinasi, *Türk Hat Sanatı*, İstanbul,1999.

Arseven, Celâl Esad, "Paleografi", *Sanat Ansiklopedisi*, M.E.B., C. IV, İstanbul,1983.

Ayvazoğlu, Beşir, *İslâm Estetiği ve İnsan*, Çağ Yayınları, İstanbul,1989.

Baltacı, Cahit, *İslâm Paleografyası*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, İstanbul, 1989.

Berk, Süleyman, *Hat San 'atı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Meslek Eğitim Kursları (İSMEK) yay., İstanbul, tarihsiz.

Çetin, M.Nihat, "Aklâm-ı Sitte", *DİA*, C.II, İstanbul, 1989.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 14.bsk., Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.

Eminoğlu, Mehmet, *Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş*, Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 10.baskı, Ankara, 2010.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Osmanlı Paleografa ve Diplomatik İlmî*, İstanbul, 1992.

Habib, *Hatt ve Hattattan*, İstanbul, 1305.

İbn Halikân, *Vefeyatu'l-A'yan*, Kahire, 1310.

Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul, 1994.

---

¹ Berk, a.g.e., s. 64.

- Kurt, Yılmaz, *Osmanlıca Dersleri II*, Ecdâd Yayınları, Ankara, 1993.
- Müstakimzâde Süleyman, *Tuhfe-i Hattâtin*, İstanbul, 1928.
- Pakalın, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B., C. II, İstanbul, 1993.
- Sâmî, Şemseddin *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1317.
- Serin, Muhiddin, "Osmanlı, (Hat)", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul, 2007.
- Serin Muhiddîn, *Hat San'atımız*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1982.
- Tuzcu, Kemal *Arap Yazısının Ortaya Çıkışı (I)*, Nüsha Yaz, Ankara, 2001.
- Uğur, Ahmet, *Epigrafi ve Paleografi*, Ankara 1983.
- Ülker, Muammer, *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987.
- Yazır, Mahmut Bedreddin, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, 4.bsk., Ankara, 1983.
- , *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*, I, III., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Neşreden: Uğur Derman, Ankara, 1972, 1989.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 13. Bsk., Ensâr Neşriyat, İstanbul, 2010.
- Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, Çeviren: Zeki Megamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1976, III.